

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

Ілляш Ірина Дмитрівна

УДК 911.373 (477)

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПОСЕЛЕНЬ
АГРОПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУСПІЛЬСТВА**

11.00.02 – економічна та соціальна географія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Чернівці – 2011

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України

Науковий керівник: кандидат економічних наук, професор
Качан Євген Петрович,
Тернопільський національний економічний університет,
завідувач кафедри управління персоналом і регіональної економіки

Офіційні опоненти: доктор географічних наук, професор
Круль Володимир Петрович
Чернівецький національний університет,
завідувач кафедри фізичної географії і раціонального природокористування

Захист відбудеться «__» _____ 2012 р. о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 76.051.04 у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича за адресою: 58012, Україна, м. Чернівці, вул. Коцюбинського 2, ауд.

Із дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича за адресою: 58000, Україна, м. Чернівці, вул. Лесі Українки, 23.

Автореферат розісланий «__» _____ 2012 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор географічних наук, професор

В. О. Джаман

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасні процеси, що відбуваються у суспільстві, зумовлюють зміни у всіх аспектах життєдіяльності людей. Трансформація виробничих відносин, кризові процеси в економіці наклали відбиток і на рівень соціально-економічного розвитку населених пунктів, їх демографічний потенціал, функціонування в системах розселення. Для того, щоб виявити тенденції у змінах розвитку поселень, визначити шляхи їх оптимального функціонування, необхідні дослідження їх людності, сучасного стану економічної і соціальної бази, екологічної ситуації, ролі в системах розселення різних таксономічних рангів. Особливості сучасного етапу розвитку суспільства, зміна пріоритетів регіонального розвитку вимагають всебічних досліджень населених пунктів, визначення їх місця у схемах нового адміністративно-територіального устрою країни, обґрунтування заходів з подолання їх деградації. Це особливо актуально для так званих депресивних регіонів, в яких деградація сільських і малих міських поселень відбувається вже тривалий час (із 90-их років ХХ ст.). До таких регіонів відноситься і Тернопільська область, що відзначається густою мережею сільських населених пунктів і малих міських поселень, значним зменшенням людності в них.

Цей регіон є типовим агропромисловим регіоном, якому притаманні всі ті риси соціально-економічного розвитку, які властиві для інших таких регіонів, зокрема депопуляція населення, висока міграційна рухливість населення, знелюднення сільських поселень, соціально-економічний занепад сіл і малих міських поселень тощо.

Суспільно-географічне дослідження сучасного стану соціально-економічного розвитку поселень, що передбачає аналіз зміни демографічних, соціально-економічних процесів у населених пунктах, може стати основою для вироблення ефективної розселенської політики в агропромислових регіонах. З огляду на це, актуальність нашого дослідження і його практична значимість є незаперечними.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження тісно пов'язаний із загальним спрямуванням науково-дослідної роботи кафедри управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету. Дисертаційне дослідження виконане як складова колективної науково-дослідної теми кафедри управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету "Еколого-ресурсні, соціально-економічні та демографічні основи сталого розвитку регіону" (протокол № 4 від 17.11.2009 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є вивчення сучасного стану соціально-економічного розвитку населених пунктів Тернопільської області для оптимізації територіальної організації розселення регіону, подолання його соціально-економічної депресивності.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань:

- обґрунтування теоретико-методологічних засад суспільно-географічного дослідження населених пунктів регіону на основі наукового аналізу публікацій із питань розселення;
- встановлення особливостей формування мережі поселень Тернопільської області та її структури;
- визначення сучасного рівня економічного і соціального розвитку населених пунктів області, їх соціально-економічної бази та суспільно-господарського значення у системах розселення регіону;
- виявлення особливостей функціонування населених пунктів у процесі трансформації суспільних відносин, встановлення тенденцій зміни людності і функцій поселень у Тернопільській області;
- обґрунтування головних напрямків оптимізації соціально-економічного розвитку міських і сільських населених пунктів агропромислового регіону.

Об'єктом дослідження є система поселень Тернопільської області як типова серед поселенських мереж давньоосвоєних аграрнопромислових регіонів країни.

Предметом дослідження є розвиток, структура і функціонування поселенської мережі регіону, її трансформація в період переходу суспільства до ринкових відносин.

Методологія та методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є положення Конституції України з питань соціально-економічного розвитку регіонів, Закони України “Про місцеве самоврядування в Україні” (1997 р.), “Про стимулювання розвитку регіонів” (2005 р.), “Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст” (2004 р.), Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку до 2015 р.” (2006 р.), Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року” (2007 р.), Проект Закону “Про адміністративно-територіальний устрій України” та інші законодавчі та нормативні акти, прийняті Верховною Радою, Президентом України, Кабінетом Міністрів України.

Методологічним підґрунтям дослідження є сучасні положення суспільної географії і регіоналістики, теоретичні принципи геопросторової організації суспільства загалом і систем розселення, зокрема, наукові розробки вітчизняних та зарубіжних географів: Е. Б. Алаєва, М. О. Барановського, В. О. Джамана, М. С. Дністрянского, А. І. Доценка, Я. І. Жупанського, Л. Б. Заставецької, Т. Б. Заставецького, Ф. Д. Заставного, Є. П. Качана, С. О. Ковальова, В. П. Круля, В. М. Кубійовича, С. Лісовського, В. П. Нагірної, Л. М. Немець, Я. Б. Олійника, С. М. Писаренко, В. А. Поповкіна, Л. Г. Руденка, А. В. Старостенко, П. О. Сухого, Д. В. Ткача, О. Г. Топчієва, М. І. Фащевського, Б. Г. Хорєва, О. І. Шаблія, Л. Т. Шевчук, Л. О. Шепотько та ін.

У процесі наукового дослідження використано загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняльний, систематизації і узагальнення), конкретно-наукові (статистичний, історико-географічний,

картографічний та математичного моделювання, експедиційний) та інші методи.

Для роботи використано офіційні матеріали Головного управління статистики у Тернопільській області, управління економіки Тернопільської обласної державної адміністрації, матеріали переписів населення (Всесоюзних 1959, 1979, 1989 рр. та Всеукраїнського 2001 р.), наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених.

Наукова новизна отриманих результатів. У результаті дисертаційного дослідження

вперше:

- здійснено аналіз формування мережі поселень у давньоосвоєному агропромисловому регіоні залежно від загальнодержавних і регіональних чинників, її розвитку з огляду на зміну суспільних відносин в країні;
- виявлено функціональні типи міських і сільських поселень регіону, зміни у структурі зайнятості населення у базових і обслуговуючих галузях;
- здійснено прогнозування зміни чисельності населення регіону загалом, міських і сільських поселень зокрема, зміни поселенської мережі на період до 2025 р.;

удосконалено:

теоретичні і методичні основи дослідження рівня розвитку населених пунктів регіону, що дало можливість здійснити аналіз функціонування сучасної поселенської мережі та виявити напрямки оптимізації її подальшого розвитку;

отримали подальший розвиток:

- нові підходи до дослідження сучасного рівня соціально-економічного розвитку поселень, трансформації їх функціонування у сучасних умовах;
- напрямки перспективного соціально-економічного розвитку міських і сільських поселень Тернопільської області в період ринкових перетворень.

Практичне значення одержаних результатів. Науково-практична цінність отриманих результатів полягає у комплексному вивченні стану функціонування населених пунктів у період розвитку ринкових відносин. Результати дослідження можуть бути використані при розробці стратегії соціально-економічного розвитку області, при складанні програм розвитку сільських та міських поселень. Результати дисертаційного дослідження використовуються у процесі викладання дисциплін “Регіональна економіка” та “Управління соціальним розвитком” на кафедрі управління персоналом та регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету.

Особистий внесок дисертанта. Дисертація є самостійною, завершеною роботою автора, в якій висвітлені теоретичні і прикладні питання соціально-економічного розвитку поселень Тернопільської області. У роботі містяться висновки, методичні підходи, наукові положення, картографічні матеріали, формулювання і побудова яких належить особисто здобувачу наукового ступеня. Використані положення інших науковців мають відповідні посилання.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Результати дослідження, викладені у дисертації, були оприлюднені на конференціях національного та міжнародного рівнів, а саме: II Міжнародна конференція молодих учених і студентів “Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід” (Тернопіль, 2009); Міжнародна науково-практична конференція “Дністровський каньйон – унікальна територія туризму” (Тернопіль, 2009); Всеукраїнська науково-практична конференція “Соціально-економічні та демографічні проблеми збереження і розвитку трудового потенціалу регіонів” (Тернопіль, 2009); Міжнародна науково-практична конференція “Регіон–2009: Стратегія оптимального розвитку” (Харків, 2009); II Міжнародна науково-практична конференція “Еко- и агротуризм: перспективи розвитку на локальних територіях” (Білорусія, м. Барановичі, 2010); IV Міжнародний Форум молодих вчених “Ринкова трансформація економіки: стан, проблеми, перспективи” (Харків, 2010); Міжнародна науково-практична конференція “Соціально-трудова відносина: теорія і практика” (Київ, 2010); Четверта міжнародна наукова конференція “Історія української географії і картографії” (Тернопіль, 2010); Науково-практична конференція з міжнародною участю молодих науковців, аспірантів та студентів “Регіон–2011: суспільно-географічні аспекти” (Харків, 2011), Міжнародна наукова конференція “Мир современной географии” (Сімферополь, 2011); VIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів й молодих вчених “Географія, геоекологія, геологія: досвід наукових досліджень в контексті міжнародної співпраці та інтеграції” (Дніпропетровськ, 2011); обговорювались на щорічних звітних наукових конференціях молодих вчених Тернопільського національного економічного університету та співробітників кафедри управління персоналом та регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету (2008–2011 рр.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 19 наукових праць загальним обсягом 6,2 друк. арк., в тому числі 6 статей (3,0 друк. арк.), опублікованих у фахових виданнях, що включені до переліку ВАК України.

Обсяг і структура дисертації. Дисертація складається з вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (268 найменувань) та 20 додатків (30 сторінок). Загальний її обсяг становить 248 сторінок, з яких основний текст займає 164 сторінки. Робота ілюстрована 24 рисунками та містить 24 таблиці.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі дисертації “**Теоретико-методологічні засади дослідження соціально-економічного розвитку поселень агропромислового регіону**” із позиції суспільної географії розкрито особливості функціонування різних типів населених пунктів в умовах трансформації суспільних відносин у країні загалом, і в агропромислових регіонах зокрема.

Зміна виробничих відносин в аграрній сфері і ринкові перетворення в інших галузях людської діяльності, кризові процеси в економіці, що відбуваються в останні десятиліття, призвели до зменшення демографічного потенціалу поселень, звуження функцій сільських і малих міських поселень, зміни їх ролі у територіальних системах розселення. Це зумовлено як погіршенням демовідтворювальних процесів, так і зміною соціально-економічної бази поселень. Звуження функцій сільських поселень, зокрема виробничої, обумовили депресивність малих міських поселень, виробнича база яких в агропромисловому регіоні формується підприємствами, що переробляють сільськогосподарську сировину. Значне зниження рівня промислового виробництва зумовило погіршення соціально-економічного стану не тільки міських поселень, але й сільської місцевості, нерідко призвело до занепаду сіл.

Поруч із виробничими функціями змінюються соціальні (соціально-демографічні, духовно-культурні, природоохоронні, рекреаційні, торговельні та ін.), що зумовлює зміни у функціонуванні поселень. У сучасних умовах це виявляється у зміні людності поселень, їх ролі у системах розселення, у напрямках та інтенсивності розселенських зв'язків. Внаслідок інерційності розселення в сучасних умовах не відбувається змін у мережі поселень, у їх приналежності до певних форм (міські, сільські).

Суспільно-географічне вивчення населених пунктів обласного регіону передбачає дослідження особливостей формування мережі поселень, виявлення соціально-економічної бази кожного з поселень, його ролі в системах розселення різних таксономічних рангів, у забезпеченні комплексного економічного і соціального розвитку території. Це передбачає використання різноманітних методів, передусім системного і кластерного підходів, математичного і картографічного моделювання, статистичного, історико-географічного, експедиційного та інших методів.

У другому розділі **“Сучасна мережа поселень Тернопільської області”** показано особливості формування і функціонування мережі поселень регіону в умовах високого рівня господарського освоєння території з переважанням сільськогосподарського типу освоєності. У таких умовах на території Тернопільської області сформувалась густа поселенська мережа (76 населених пунктів на 1 тис. км²) з різким переважанням сіл (1058 поселень, або 96,6% від усіх поселень), малих міських поселень (18 міст та 17 селищ міського типу) та з одним великим містом (обласний центр). У них проживає 474,0 тис. міських і 619,3 тис. сільських жителів (середня щільність населення – 79 осіб/км²).

В області спостерігається постійне зменшення демографічного потенціалу. З 90-их років ХХ ст. до наших днів чисельність мешканців області скоротилася на 112,6 тис. осіб. Згідно з прогнозом, здійсненим за допомогою методу екстраполяції, депопуляція населення області відбуватиметься і надалі: вже до 2025 р. чисельність населення зменшиться ще на 9% проти 2010 р. (міське – на 7%, сільське – на 11%).

Сучасна мережа сільських поселень відзначається значною щільністю (74 села на 1 км²), рівномірним розташуванням (показник ентропії становить 0,98 (R-модель)). Переважають невеликі (до 500 жителів) і середні села (501–1000 жителів), вони становлять відповідно 52,2% і 30,4% поселень регіону.

Починаючи з 70-их років ХХ ст. в області відбувається депопуляція сільського населення, що відобразилося у зменшенні людності сільських поселень загалом (за 1979–2009 рр. на 184,8 тис. осіб) і величині сільських поселень (середня людність сіл зменшилась із 911,8 осіб до 605 осіб), зміні кількості сіл у групах з різною людністю.

Згідно з прогнозом, відбудеться зменшення показників середньої людності сільських поселень, перехід у менші за людністю групи у всіх районах Тернопільської області, крім Тернопільського. Збільшення кількості малих сіл і зменшення кількості великих є свідченням зменшення демографічного потенціалу сільської місцевості.

Міські поселення розміщуються в області рівномірно, на кожну 1000 км² території припадає 2,6 міських поселень (в Україні – 2,2). Знаходження таких поселень у регіоні з високою землеробською культурою та незначними запасами мінеральної сировини зумовлює невелику їх людність і одноманітну функціональну структуру. В області є 27 міських поселень з людністю до 10 тис. жителів, 5 поселень – від 10 до 20 тис. жителів, 2 поселення – від 20 до 50 тис. жителів і 1 поселення з людністю 215 тис. жителів. Це переважно агропромислові містечка, які виконують функції місцевих центрів для навколишньої сільської місцевості.

Взаєморозташування міських поселень, що визначає можливості розселенських зв'язків, вивчено нами за допомогою графічної моделі та показників транспортної доступності (коефіцієнт Енгеля). Установлено, що найзручніше положення серед міських поселень, а відповідно й високий рівень їх комунікативності і можливості забезпечення широких розселенських зв'язків з невеликими транспортними затратами, мають міста Тернопіль, Теремовля, Чортків, Збараж, селища Велика Березовиця, Великі Бірки, Підволочиськ, Дружба. Найгірше положення – у смт. Скала-Подільська, Мельниця-Подільська, Монастирська, м. Шумськ, Підгайці.

Прогноз свідчить, що при загальному зменшенні міської людності в області, найбільших демографічних втрат через демографічні та міграційні процеси зазнають міста, дещо менших – селища міського типу, а міські поселення навколо обласного центру навіть відчують деяке збільшення кількості жителів.

У третьому розділі дисертації **“Функціонування поселень Тернопільської області в умовах перехідної економіки”** вивчено економічну і соціальну базу міських та сільських населених пунктів, зміни, які відбуваються у показниках економічного і соціального розвитку поселень регіону в сучасний період.

Залежно від положення населеного пункту у системі розселення та його економічної і соціальної бази, процес розвитку поселень має неоднакову інтенсивність та зміст. У Тернопільській області, що характеризується

високим агропромисловим освоєнням (часка сільськогосподарських угідь – 76%, виробляється 3,4% сільськогосподарської продукції в Україні), розвиток сільських поселень і більшості містечок залежить від сільськогосподарського виробництва. Тому зміна економічних процесів у цій галузі, зокрема зміна форм власності, відсутність підтримки державою реальних товаровиробників, декларування реформ замість їх проведення, зменшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, стали причиною деградації сіл, їх знелюднення внаслідок збільшення потоків заробітчан з них, зниження рівня і погіршення якості життя сільських жителів. Це також спричинило посилення монофункціональності сіл: 90% сільських поселень є сільськогосподарськими, тільки 4% – агропромисловими, 3% – приміськими, менше 3% – рекреаційними центрами (рис. 1).

Кризові процеси у промисловості, що відбулися у міських поселеннях регіону, зумовили послаблення її ролі у функціонуванні цих поселень. Відбулося зменшення обсягів промислової продукції і чисельності зайнятих у цій галузі внаслідок ліквідації великих підприємств, перепрофілювання і реорганізації окремих з них. Повільне оновлення промислового виробництва, його деконцентрація (створення малих підприємств) ще не стали важливим чинником розвитку соціально-економічної бази міст в області. Модернізовані і технічно переозброєні промислові підприємства повинні стати у майбутньому основою для їх розвитку, перетворити міські поселення у так звані “полюси зростання”, вагомими соціально-економічними центрами для навколишньої сільської місцевості.

Важливу роль у розвитку міських поселень займає сфера послуг, передусім ринкова інфраструктура, освіта, фінансова діяльність, туризм та ін., завдяки чому міські поселення набувають рис так званих “ділових центрів”. Цей процес відбувається ще повільно, про що свідчать дослідження, проведені нами щодо економічного і соціального розвитку міських поселень. Показник кореляції між рівнями економічного і соціального розвитку ще невисокий – 0,35 і свідчить про невисоку пряму залежність (графічний вираз цієї залежності представлений на рис. 2).

Територіальні особливості складових соціального розвитку поселень в межах Тернопільської області виявлено за допомогою багатовимірного математичного аналізу. Установлено такі групи районів за рівнем забезпечення населення різними видами послуг:

1) з найвищим в області рівнем соціального розвитку (м. Тернопіль, Тернопільський та Чортківський райони);

2) з середнім рівнем соціального розвитку (Бережанський, Заліщицький, Підволочиський, Монастирський, Підгаєцький, Зборівський, Кременецький, Теремовлянський, Гусятинський, Зборівський райони);

3) з найнижчим в області рівнем соціального розвитку (Борщівський, Бучацький, Збаразький, Козівський та Шумський райони).

Соціально-економічна база поселень, їх людність визначають функціонування кожного з них у системах розселення. Дослідження міських

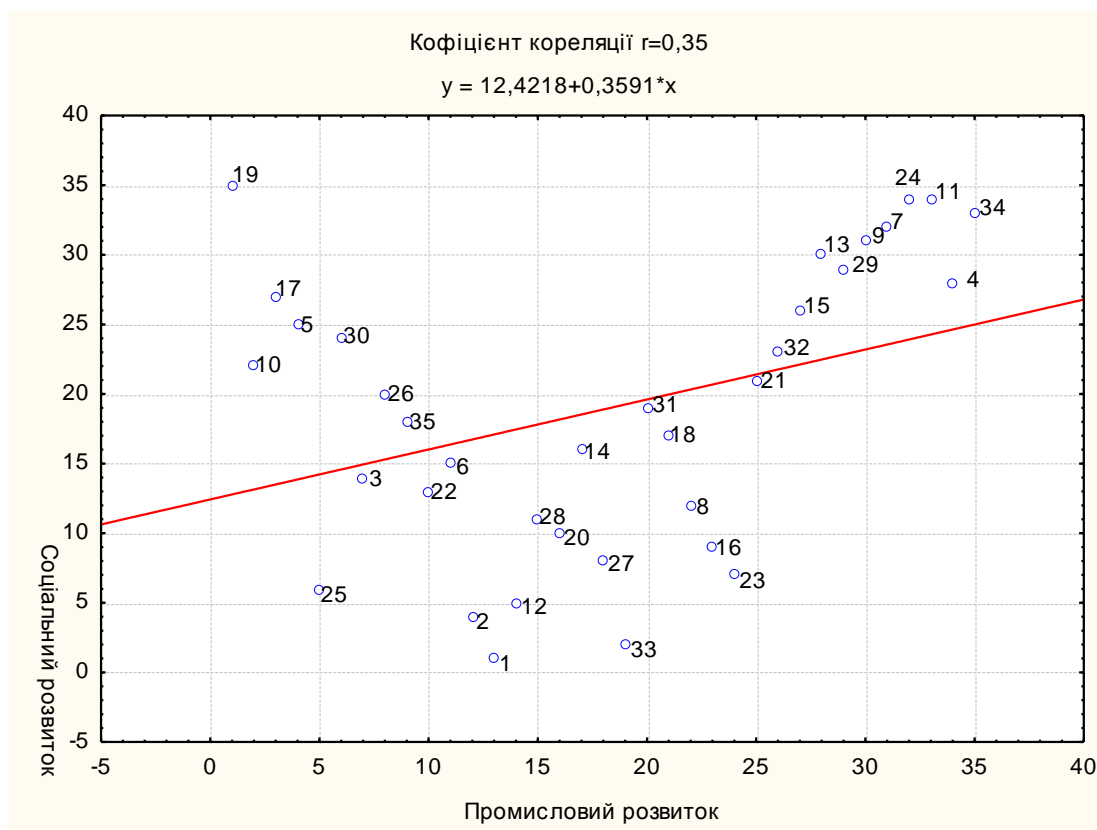

Рис. 2 Залежність між економічним і соціальним розвитком міських поселень

Цифрами позначено міські поселення: 1.Тернопіль, 2. Бережани, 3. Борщів, 4. Мельниця-Подільська, 5. Скала-Подільська, 6. Бучач, 7. Золотий Потік, 8. Гусятин, 9. Копичинці, 10. Хоростків, 11. Гримайлів, 12. Заліщики, 13. Товсте, 14. Збараж, 15. Вишнівець, 16. Зборів, 17. Залізці, 18. Козова, 19. Козлів, 20. Кременець, 21. Почаїв, 22. Ланівці, 23. Монастирська, 24. Коропець, 25. Підволочиськ, 26. Скалат, 27. Підгайці, 28. Терехів, 29. Дружба, 30. Микулинці, 31. Велика Березовиця, 32. Великі Бірки, 33. Чортків, 34. Заводське, 35. Шумськ.

поселень регіону свідчить про те, що більшість з них виконують адміністративно-управлінські функції, 1 місто – обласний центр, 12 міст і 5 селищ міського типу – районні центри, 5 міст і 12 селищ міського типу – місцеві центри. Їх можна об'єднати у різні функціональні типи (рис. 1).

Існує тісний взаємозв'язок між людністю поселень і їх функціональним розвитком. Кореляційні відношення між людністю і бальною оцінкою функцій має значення 0,86, що свідчить про пряму і значну залежність між показниками.

Мережа поселень регіону в сучасних умовах зазнає значних змін, але внаслідок інерційності, яка характерна для розселення, ці зміни ще не є радикальними, вони за своєю інтенсивністю ще відстають від змін у економіці, ще не зумовлюють значної трансформації поселенської мережі, але впливають на людність та структуру поселень (функціональну,

територіальну, управлінську). Тому необхідна розробка заходів для збереження мережі поселень, попередження їх від подальшої соціально-економічної деградації.

У четвертому розділі дисертації **“Пріоритетні напрямки активізації соціально-економічного розвитку поселень Тернопільської області в умовах трансформації суспільства”** обґрунтовано розвиток аграрних та неаграрних видів діяльності у різних типах населених пунктів регіону.

Згідно з концепцією сільського розвитку у регіоні необхідне реформування аграрного сектора, досягнення поліфункціональності і різнопрофільності сільських територій. Важливо забезпечити оптимальне поєднання та рівноцінно залучити до сільськогосподарського виробництва всі типи господарств, концентрувати власність у руках ефективного виробника, забезпечити розвиток неаграрних видів діяльності у сільських поселеннях (переробка сільськогосподарської сировини і видобуток будматеріалів, сільських зелений та сакральний туризм, традиційні народні промисли). При цьому важливий розвиток транспорту, сфери послуг, які забезпечать успішне функціонування населеного пункту, його регулярне сполучення з іншими поселеннями.

Для активізації соціально-економічного розвитку міських поселень регіону необхідна модернізація і реконструкція підприємств, які працюють, створення малих підприємств, які випускали б конкурентоздатну продукцію із сільськогосподарської сировини, розвиток різноманітних видів туризму. Зважаючи на сучасну величину і структуру соціально-економічного потенціалу міських поселень екологічні умови їх розвитку, виділено групи поселень щодо їх перспективного розвитку:

1) міста із певними екологічними обмеженнями для розвитку, із значними можливостями для промислового виробництва, в них можна розміщувати великі, середні і малі підприємства, що використовували б дешеву робочу силу і переробляли б сільськогосподарську сировину, які мали би безвідхідні технології та модерне устаткування. зосередження у таких містах закладів соціальної сфери обласного і міжрайонного значення робить їх центрами обслуговування для населення всієї області – м. Тернопіль;

2) міста з обмеженими можливостями промислового виробництва (невеликі модернізовані підприємства з видобутку і переробки будівельної і сільськогосподарської сировини, швейні підприємства), але із значними можливостями розвитку туризму та сфери послуг міжрайонного значення – Кременець, Бережани, Чортків, Терехівля;

3) міста – агропромислові, культурно-освітні і туристичні центри із розвитком сфери послуг районного значення – Бучач, Заліщики, Збарж, Зборів, Борщів;

4) міста і селища міського типу – агропромислові центри із розвитком сфери послуг районного значення – Козова, Монастирська, Підгайці, Підволочиськ, Ланівці, Шумськ;

5) міста і селища міського типу – рекреаційні центри – Микулинці, Гусятин, Почаїв, Великий Глибочок, Золотий Потік;

6) міста і селища міського типу з необхідним першочерговим розвитком сфери послуг міжпоселенного значення та невеликих підприємств з переробки сільськогосподарської та будівельної сировини – Мельниця-Подільська, Скала-Подільська, Козлів, Гримайлів, Скалат, Копичинці, Хоростків, Велика Березовиця, Великі Бірки.

Розвиток всіх поселень у регіоні може бути забезпечений внаслідок реформування локального рівня управління територіями. Кожне з поселень майбутньої територіальної громади розвиватиметься відповідно до його місця у ній. Для реалізації програм соціально-економічного розвитку всі поселення громади утворюватимуть кластери – нові форми просторової організації виробництва і розселення.

ВИСНОВКИ

Проведення дослідження сучасного стану соціально-економічного розвитку поселень у давньоосвоєному агропромисловому регіоні дозволило зробити ряд висновків, що мають теоретичне і практичне значення, а саме:

1. Сучасний економічний і соціальний розвиток населених пунктів регіону відбувається під впливом трансформації суспільних відносин, переходу від централізованої до ринкової економіки. Ці процеси супроводжуються тривалий час у нашій країні кризовими явищами, що накладає негативний відбиток на формування і використання демографічного потенціалу, економічну і соціальну базу поселень, особливості їх функціонування у територіальних системах розселення.

В агропромислових регіонах сформувалась мережа поселень, що відзначається високою щільністю сільських та невеликих міських поселень. Їх розвиток визначається значною мірою аграрним сектором економіки і галузями, що переробляють сільськогосподарську сировину. Зміна аграрних відносин, що відбувається, зумовила звуження функцій сіл, зниження рівня життя селян, зменшення людності сіл, погіршення структури сільського трудового потенціалу та ін.

Ліквідація багатьох промислових підприємств, зменшення обсягів виробництва, збільшення рівня безробіття зумовили не тільки погіршення економічного стану міських поселень, але й зменшення їх людності внаслідок негативних демовітворювальних процесів і посилення відтоку працездатного населення з цих поселень (як правило, на заробітки за кордон).

2. Для суспільно-географічного вивчення населених пунктів, виявлення тенденцій їх соціально-економічного розвитку, визначення шляхів їх оптимального функціонування необхідне використання загальнонаукових (системний підхід, аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння та ін.) та конкретно наукових методів (математичне та картографічне моделювання, статистичний, історико-географічний, експедиційний та ін.). Тільки у їх поєднанні можна вивчити особливості формування мережі поселень, їх

економічну і соціальну базу, особливості трансформації функціональної структури та ролі населеного пункту у територіальних системах розселення.

3. Сучасна мережа поселень Тернопільської області відзначається переважанням сільських поселень, значною густотою малих міст і селищ міського типу, наявністю одного великого міста. Тип розташування населених пунктів, визначений за допомогою показника ентропії, називається регулярним (рівномірним). За граф-моделлю лінійно-вузлової структури мережі поселень можна визначити зручність розміщення поселень у системі, їх положення відносно обласного центру, комунікативність, можливість забезпечення розселенських зв'язків. Висока транспортна освоєність території сприяє соціально-економічному розвитку поселень майже всіх районів Тернопільської області. Однак в умовах соціально-економічної депресивності у регіоні спостерігається інтенсивна депопуляція населення, що зумовлює занепад багатьох поселень, погіршення показників їх соціально-економічного розвитку. Це стосується як сільських поселень, так і більшості малих міст.

4. Важливою ознакою сучасного соціально-економічного розвитку поселень є постійне зменшення їх демографічного потенціалу з 90-х років ХХ ст. Ця тенденція збережеться у майбутньому, про що свідчить демографічний прогноз.

5. Розвиток населеного пункту, його місце у системі розселення визначається значною мірою типом економічної бази міста, її структурою. В умовах агропромислового регіону розвиток більшості поселень залежить від стану сільськогосподарського виробництва. Тому зміна економічних відносин у сільському господарстві, яка відбувається у період переходу суспільства до ринкових засад господарювання, накладає значний відбиток на виробничі функції сільських поселень, призводить до деградації цих населених пунктів, їх знелюднення через погіршення демовідтворювальних процесів та міграції населення.

Всі інші галузі виробництва у селах майже не розвинені. Поодинокими є кар'єри, майстерні з ремонту автомобілів, виробництва меблів, спиртзаводи та невеликі підприємства з переробки сільськогосподарської сировини (ковбасні цехи, пекарні, млини тощо). Вони поки-що не відіграють значної ролі в економічній базі сіл, але у майбутньому завдяки диверсифікації економічної діяльності та джерел доходів сільських мешканців ці виробництва можуть стати важливими у ефективному функціонування поселень.

В економічній базі міських поселень в останні десятиліття значно зменшилась роль промисловості внаслідок ліквідації та зупинки багатьох великих підприємств у м. Тернополі та багатьох центрах (переважно машинобудівні заводи та фабрики легкої промисловості). Але вже поступово промислове виробництво змінюється на якісно нових засадах шляхом деконцентрації промислового виробництва (створення малих підприємств, реорганізація існуючих із зміною виробничого профілю). Це найкраще відбувається у харчовій промисловості, промисловості будівельних

матеріалів та лісовій і деревообробній. В економічній базі міських поселень незначна роль будівництва та транспорту.

Зміни, що вже позначились у виробництві поступово призведуть до того, що малі промислові підприємства та інноваційні центри стануть у майбутньому основою для економічного розвитку міських поселень. Це потребує гнучкості у проведенні економічної політики у регіоні, ефективних змін у розвитку поселень.

6. Рівень соціального розвитку поселень визначається їх соціальною базою – сукупністю об'єктів соціально інфраструктури. Його індикаторами в сучасних умовах є рівень доходів і структура витрат, рівні забезпечення населення житлом, послугами і предметами тривалого користування, якість життя людей. Ці показники для поселень Тернопільської області є нижчими від середньоукраїнських, що свідчить про ознаки депресивності у регіоні.

7. Дослідження процесів трансформації функціонування поселень у процесі переходу суспільства до ринкових відносин дозволяє визначити такі особливості:

а) відбувається звуження функціональної структури всіх міських поселень за рахунок зменшення ролі виробничої сфери, передусім промислового виробництва;

б) міські поселення регіону внаслідок розвитку в них сфери послуг міжпоселенного значення розвиваються як так звані “ділові центри” для навколишньої сільської місцевості;

в) сільські населені пункти у переважній кількості є сільськогосподарськими, неаграрні види діяльності характерні для 7% сіл (рекреація, добування корисних копалин, ремонт сільськогосподарської техніки і автомобілів, переробка сільськогосподарської сировини та ін.);

г) існує висока і пряма кореляційна залежність між людністю поселень і рівнем розвитку їх функцій ($r=0,86$). Зниження рівня розвитку функцій поселень є важливою передумовою зменшення їх людності.

8. Пошук шляхів підвищення рівня соціально-економічного розвитку населених пунктів на сучасному етапі пов'язаний із реструктуризацією господарства, реформуванням його основних галузей. В агропромисловому регіоні це, передусім, аграрна сфера. У ній важливо забезпечити оптимальне поєднання всіх типів господарств, підтримку фермерських та індивідуальних селянських господарств.

За рахунок розвитку неаграрних видів діяльності у сільській місцевості підвищиться рівень доходів селян, рівень використання трудового потенціалу, збільшиться надходження у місцеві бюджети. Для Тернопільської області такими видами може бути переробка сільськогосподарської сировини, фестивальний та сільський зелений туризм, ремонт сільськогосподарської техніки та ін.

Для активізації соціально-економічного розвитку міст необхідна певна перебудова економічної бази міських поселень шляхом ліквідації неперспективних виробництв, розвитку інноваційних галузей. У цьому значна роль відводиться малим і середнім підприємствам, які використовували б

резервні трудові ресурси, а також галузям сфери послуг міжпоселенного значення. Важливим поштовхом для активізації соціально-економічного розвитку населених пунктів регіону стане реформування системи адміністративно-територіального устрою країни. Розвиток кожного поселення відбуватиметься згідно з його місцем у територіальних громадах різних рівнів, їх функціями у нових системах розселення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових наукових виданнях

1. Заставецька Л., Ткач І. Динаміка людності мережі поселень Тернопільської області / Леся Заставецька, Ірина Ткач // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Географія. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – № 1 (вип. 25). – С. 56–61. Особистий внесок автора: здійснено аналіз динаміки чисельності населення поселень Тернопільської області.

2. Ткач І. Зміна людності сільських поселень Тернопільської області як наслідок депопуляційних процесів / Ірина Ткач // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Географія. – Тернопіль : ТАЙП, 2009. – № 2 (вип. 26). – С. 71–75.

3. Ткач І. Соціальний розвиток сільської місцевості і міських населених пунктів Тернопільської області / Ірина Ткач // Історія української географії : Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – Вип. 19. – С. 106–113.

4. Ткач І. Сучасний демографічний потенціал поселень Тернопільської області та його прогноз / Ірина Ткач // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Географія. – Тернопіль : ТАЙП, 2011. – № 1 (вип. 29). – С. 79–86.

5. Ткач І. Д., Заставецька Л. Б. Шляхи підвищення ефективності управління поселень в умовах реформування адміністративно-територіального устрою регіону / І. Д. Ткач, Л. Б. Заставецька // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского : Научный журнал. Серія : Географія. Спец. вып. : Том 24 (63). – № 2, часть 3. – Симферополь : ТНУ им. В. И. Вернадского, 2011 г. – С. 227–232. Особистий внесок автора: запропоновано шляхи активізації управління соціально-економічним розвитком сільських та міських поселень.

6. Ткач І. Зміна функцій поселень давньоосвоєного агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства / Ірина Ткач // Часопис соціально-економічної географії. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – Вип. 10 (1). – С.196–200.

Статті в інших наукових виданнях

1. Ткач Д. В., Ткач І. Д. Просторові відмінності соціально-економічного розвитку України: проблемні регіони / Д. В. Ткач, І. Д. Ткач // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України : Науковий журнал. – Тернопіль

: Економічна думка, 2008. – Вип. 13. – С. 18–24. Особистий внесок автора: досліджено особливості соціально-економічного розвитку України, запропоновано власне ранжування проблемних регіонів.

2. Ткач Д., Ткач І. Особливості відтворення трудового потенціалу у поселеннях Тернопільської області / Д. Ткач, І. Ткач // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України : Науковий журнал. – Тернопіль : Економічна думка, 2009. – Вип. 14. – С. 5–8. Особистий внесок автора: досліджено особливості відтворення трудового потенціалу поселень Тернопільської області, виділено диспропорції на регіональному рівні.

3. Ткач І. Соціальний розвиток поселень як основа формування соціальної політики в регіоні / І. Ткач // Формування ринкової економіки : Зб. наук. праць. – Спец. вип. : Соціально-трудова відносина : Теорія і практика. У 3-х томах. – К. : КНЕУ, 2010. – Т. 2. – С. 383–390.

4. Ткач І. Д. Економічний розвиток сільських поселень Тернопільської області / І. Д. Ткач // Економічний аналіз: Зб. наук. праць кафедри економічного аналізу. – Тернопіль : Економічна думка, 2010 р. – Вип. 7. – С. 55–57.

5. Ткач Д., Ткач І. Напрямки активізації економічного і соціального розвитку міських поселень Тернопільської області в умовах трансформації суспільства / Д. Ткач, І. Ткач // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України : Науковий журнал. – Тернопіль : Економічна думка, 2011. – Вип. 16. – С. 30–33. Особистий внесок автора: запропоновано основні напрямки активізації економічного і соціального розвитку малих міських поселень, виділено групи поселень щодо їх перспективного розвитку.

Тези наукових доповідей

1. Ткач І. Рівень та якість життя поселень регіону / І. Ткач // Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку : Вітчизняний та зарубіжний досвід : Тези доповідей II Міжнародної конференції молодих учених і студентів. – Тернопіль : Економічна думка, 2009. – С. 520–522.

2. Заставецька Л. Б., Ткач Д. В., Ткач І. Д. Туризм як чинник активізації розвитку поселень Придністер'я / Л. Б. Заставецька, Д. В. Ткач, І. Д. Ткач // Дністровський каньйон – унікальна територія туризму : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 16–18 травня 2009 р. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – С. 160–161. Особистий внесок автора: обґрунтовано основні чинники активізації розвитку сільських поселень регіону.

3. Ткач І. Оцінка рівня та якості життя поселень агропромислового регіону / І. Ткач // Соціально-економічні та демографічні проблеми збереження і розвитку трудового потенціалу регіонів: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конф., 1-2 жовтня 2009 р. – Тернопіль: Економічна думка, 2009. – С. 59–60.

4. Ткач І. Створення малих підприємств як чинник підвищення зайнятості населення і розвитку малих поселень Тернопільської області / І.

Ткач // Регіон-2009 : Стратегія оптимального розвитку : Матеріали міжнародної науково-практичної конф., 5–6 листопада 2009 р. – Харків : РВВ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 225–227.

5. Заставецька Л., Ткач І. Роль зеленого туризму в активізації соціально-економічного розвитку поселення агропромислового регіону України / Л. Заставецька, І. Ткач // Еко- и агротуризм : перспективи развития на локальных территориях : Тезисы докладов II Междунар. науч.-пр. конф., 22–23 апреля 2010 р. – Республика Беларусь, г. Барановичи : РИО БарГУ, 2010. – С. 125–127. Особистий внесок автора: обґрунтовано необхідність зеленого туризму для активізації соціально-економічного розвитку поселень агропромислових регіонів.

6. Ткач І. Соціальний розвиток поселень Тернопільської області в умовах трансформації економіки / І. Ткач // Ринкова трансформація економіки : стан, проблеми, перспективи : Матеріали IV Форуму молодих вчених, 12 травня 2010 р. : у 2-х т. – Харків : ХНТУСГ, 2010. – Т. 1. – С. 285–286.

7. Заставецька Л., Ткач І. Активізація неаграрних видів діяльності як напрямок розвитку сільських поселень різних функціональних типів / Л. Заставецька, І. Ткач // Регіон-2011 : Суспільно-географічні аспекти : Матеріали науково-практичної конференції молодих науковців, аспірантів та студентів з міжнародною участю, 14–15 квітня 2011 р. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 17–19. Особистий внесок автора: запропоновано необхідність активізації неаграрних видів діяльності для розвитку аграрних сільських населених пунктів.

8. Ткач І. Основні напрямки активізації соціально-економічного розвитку поселень Тернопільської області / І. Ткач // Географія, геоекологія, геологія : досвід наукових досліджень : Матеріали VIII Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених, 11–14 травня 2011 р. – К. : Картографія, 2011. – С.305–306.

АНОТАЦІЯ

Ілляш І. Д. Соціально-економічний розвиток поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна і соціальна географія. – Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, 2011.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню сучасного рівня соціально-економічного розвитку населених пунктів Тернопільської області, його трансформації в період переходу суспільства до ринкових відносин.

У дисертаційному дослідженні розглянуто особливості функціонування поселень Тернопільської області в умовах перехідної економіки. Здійснено аналіз формування мережі поселень у агропромисловому регіоні залежно від загальнодержавних і регіональних чинників, її розвитку з огляду на зміну

суспільних відносин в країні. Розглянуто тенденції зміни людності і функцій поселень у Тернопільській області. Здійснено прогнозування зміни чисельності населення регіону загалом, міських і сільських поселень зокрема, зміни поселенської мережі на період до 2025 р. Проведено аналіз сучасного рівня економічного і соціального розвитку населених пунктів області, їх соціально-економічної бази, та суспільно-господарського значення у системах розселення регіону. Виявлено функціональні типи міських і сільських поселень регіону, зміни у структурі зайнятості населення у базових і обслуговуючих галузях. Запропоновано напрямки оптимізації соціально-економічного розвитку міських і сільських населених пунктів агропромислового регіону, шляхи підвищення ефективності управління поселеннями в умовах реформування територіально-адміністративного устрою.

Ключові слова: населений пункт, поселення, місто, село, селище міського типу, система розселення, агропромисловий регіон, функціонування, соціальний та економічний розвиток.

АННОТАЦІЯ

Илляш И. Д. Социально-экономическое развитие поселений агропромышленного региона в условиях трансформации общества. – Рукопись.

Диссертация на получение научной степени кандидата географических наук за специальностью 11.00.02 – экономическая и социальная география. – Черновицкий национальный университет им. Юрия Федьковича, 2011.

Диссертационная работа посвящена исследованию современного уровня социально-экономического развития населенных пунктов Тернопольской области, его трансформации, в период перехода общества к рыночным отношениям. В диссертационном исследовании рассмотрены особенности функционирования поселений Тернопольской области в условиях переходной экономики. Осуществлен анализ формирования сети поселений в агропромышленном регионе в зависимости от общегосударственных и региональных факторов, ее развития, учитывая изменение общественных отношений в стране. Рассмотрены тенденции изменения людности и функций поселений в Тернопольской области. Осуществлено прогнозирование изменения численности населения региона в целом, городских и сельских поселений в частности, изменения поселенческой сети на период до 2025 г. Проведен анализ современного уровня экономического и социального развития населенных пунктов области, их социально-экономической базы, и общественно хозяйственного значение в системах расселения региона. Определены функциональные типы городских и сельских поселений региона, изменения в структуре занятости населения в базовых и обслуживающих отраслях. Предложены направления оптимизации социально-экономического развития городских и сельских населенных пунктов агропромышленного региона, пути повышения

эффективности управления поселениями в условиях реформирования территориально административного уклада.

Ключевые слова: населенный пункт, поселение, город, село, поселок городского типа, система расселения, агропромышленный регион, функционирование, социальное и экономическое развитие.

SUMMARY

Iliash I. D. Social and economic development of settlements of agroindustrial region in the conditions of transformation of society. – Manuscript.

Dissertation on the receipt of scientific degree of candidate of geographical sciences, speciality 11.00.02 – economic and social geography. – Yuriy Fed'kovich Tchernivtsi national university, 2011.

Dissertation work is devoted to the research of modern level of socio and economic development of settlements of the Ternopil area, its transformation in the period of passing of society to the market relations.

The features of functioning of settlements of the Ternopil area are considered in the conditions of transitional economy in dissertation research. The analysis of forming of network of settlements is carried out in an agroindustrial region depending on national and regional factors, to its development, taking into account the change of public relations in a country. The tendencies of change of populousness and functions of settlements are considered in the Ternopil area. Prognostication of change of quantity of population of region is carried out on the whole, city and rural settlements in particular, changes of settler network on a period till 2025. The analysis of modern level of economic and social development of settlements of area , its socio-economic base, and publicly economic value in the systems of settling apart of region is made. The functional types of city and rural settlements of region, change in the structure of employment of population, in base and attendant industries are found out. Directions of optimization of socio-economic development of city and rural settlements of agroindustrial region and ways of increase of efficiency of management settlements in the conditions of reformation territorial administrative to the mode are offered.

Key words: settlement, city, village, town, system of settling apart, agroindustrial region, functioning, social and economic development.